

Reorientarea și reconversia profesională a emigranților români¹

(The reorientation and professional reconversion of Romanian migrants)

Alina-Andreia AILINCĂI

Abstract. *In a globalized world economy we can focus on so many theories to discuss the labor force migration, from push and pull theory, macro/structural theories, dual labor market theory, to economic or demographic theories. But the primary key variable, researching this phenomenon, is the human resource, the people involved in the migratory process. Every single person, that starts a “working journey” from the sending to the receiving country, has his own, specific, symbolic, cultural, educational, economic, political capital and background. That’s why our focus, in the following article, is to develop an empirical study on labor force migration, starting from the habitus theory of Pierre Bourdieu. Habitus, one of the most important concepts described by Bourdieu, implied especially in cultural and educational studies, explains the social reproduction process, as a product of socialisation, an unconscious internalization of the social structure (generating embodied dispositions and behaviors). Despite that some critics say habitus is an rigid and limited concept, social mobility empirical studies and the globalization process demonstrates that habitus can be transformed, can be modified, depending on the social environment changes. Individuals must adapt the way they act according to the social circumstances they find themselves in. That is why we may assume that immigrant and emigrant population is forced to adapt to new fields, changing and recreating, to a certain degree, their original habitus, in order to access the social resources of the destination country. Our primary interest is to find out the strategies developed by people to keep or transform their own habitus and forms of capital in the migratory process. What role do they play in the host countries, how do they interact and internalize the other culture, especially the policies and rules made by the autochthon habitus.*

Keywords: *habitus, labour force, migration, globalization, work mobility, human resources*

Introducere

Interesul pentru studierea legăturii dintre circulația internațională și reconversia profesională a plecat de la o serie de întrebări: este experiența migratorie asociată cu câștiguri în termeni de status ocupațional pentru imigranții români? În ce măsură ocupațiile și abilitățile debândite în țara de origine influențează statutul ocupațional obținut în țara de destinație? Ce profesii ocupă migranții români în țara de destinație? Se compară acestea cu ocupațiile avute anterior în România? Cât de întâlnită este experiența deprofesionalizării la sosirea în țara de destinație? Reușesc, odată cu trecerea timpului, migranții să-și depășească condiția profesională în țara de destinație? Există elemente (vârstă, gen, educație, profesie, cunoașterea limbii țării de destinație, regiunea de proveniență și țara de destinație) ce au un impactul negativ sau pozitiv asupra statusului ocupațional al migrantului? Care sunt factorii motivaționali ce influențează decizia de a se reorienta profesional în rândul imigranților români? Ce schimbări au loc pe piața muncii în țara natală în perioada în care aceștia sunt plecați? Dar și cum evoluează viața profesională a remigranților?

Studierea fenomenului circulației internaționale nu este recentă, migrația internațională a forței de muncă este, de asemenea, de ceva timp în atenția cercetătorilor din domenii diverse, precum demo-

grafie, geografie, economie, asistență socială și nu în ultimul rând sociologie, încearcă să explice mecanismul și dinamica acestuia. Tocmai pentru că circulația internațională a populației este un proces complex care aduce în discuție mai multe elemente și generează un spectru larg de efecte, nu se reduce doar la deplasări în spațiu ale populației. Sociologul Vasile Miftode consideră că „migrația este o expresie spațială a mobilității sociale”², însă schimbările produse pot fi identificate în toate aspectele vieții, la nivel social, cultural, religios, economic, politic.

La nivel național, români s-au bucurat, odată cu aderarea României la Uniunea Europeană, de accesul la locurile de muncă din țările comunitare, acesta devenind mult mai facil. Nu trebuie să oitem aici și factorii determinanți din ultimii ani: dezindustrializarea, desființările de posturi, spitale și disponibilizările masive. Astfel, mai puțin costisitori și nepretențiosi, românii au fost primiți cu brațele deschise în unele țări sau cu oarecare reticență în altele.

Conform Organizației Internaționale pentru Migrații (IOM), factorii care stau la baza fenomenului migraționist pot fi grupați în două categorii: factori de tip *push* și cei de tip *pull*³. Factorii tip *atrage/pull* au în vedere un nivel de trai mai ridicat, un nivel al salariilor mai ridicat, posibilitatea de a găsi un loc de muncă mai bun, experiența rețelelor sociale, libertate indivi-

duală etc.. Trebuie să avem în vedere și faptul că, deseori, economiile dezvoltate suferă de lipsa forței de muncă cu calificare redusă din sectorul serviciilor și în comerț sau de lipsa forței de muncă sezoniere în agricultură etc.. Factorii de tip *împingere/push*, și o să ne referim aici doar la cei ce au determinat circulația internațională a românilor, sunt: nivel de trai scăzut, sărăcia, lipsa unui loc de muncă, salariile mici etc..

De cele mai multe ori, deși au o anumită pregătire profesională sau calificare dobândite în țara natală, emigranții sunt nevoiți să ocupe alte posturi în țara de destinație sau chiar să se recalifice, se deprofesionalizează, fapt determinat și de nerecunoașterea diplomelor dar și de cererea sau oferta de pe piața locurilor de muncă. Însă pentru majoritatea românilor implicați în fenomenul de circulație internațională procesul de reconversie profesională nu se oprește aici. Nenumărate studii au constatat dorința de revenire a emigranților români în țara natală după o anumită perioadă de timp, în mod special a celor plecați în țări precum Italia și Spania. Ce se va întâmpla cu aceștia, din punct de vedere profesional? De aceea problema aceasta a devenit o prioritate pe agenda europeană, propunându-se măsuri statelor ce se confruntă cu fenomenul reîntoarcerii în țară a cetățenilor lor. Pornind de la observații empirice cu privire la intenția de revenire a migraților români, studiul prezent își propune

să exploreze caracteristicile reconversiei profesionale: stadii, motivații și repercusiuni.

Fenomenul de reconversie și reorientare profesională

Efectele circulației internaționale sunt multiple și de aceea nu putem să facem referire la factorii sociali dacă îi ignorăm pe cei psihologici, personali etc. În ceea ce privește emigranții, pe lângă absența resimțită de către familie, trebuie să avem în vedere și faptul că integrarea sau absorbția nou veniților în comunitățile alese ca destinație ridică probleme, mai ales la nivel ocupațional. Migrația forței de muncă reprezintă o provocare la nivelul Uniunii Europene, mai ales în ceea ce privește lucrătorii necalificați. Previziunile privind migrația cetățenilor din statele membre sunt influențate de factori precum: nevoile economice (salarii scăzute, rate ridicate ale șomajului, declinul sectoarelor industriale, piața muncii), de dorința generală de îmbunătățire a calității vieții și asigurarea unui viitor mai bun pentru membrii familiei și în mod special pentru copii. După cum se vede, motivațiile economice sunt și rămân esențiale pentru majoritatea persoanelor ce au emigrat în țări membre UE sau non-UE, însă importanța motivațiilor privind îmbunătățirea statutului social sau profesional variază în rândul acestora.

Cele mai multe teorii din ultimele decenii au adus în centrul atenției rolul factorilor economici în declanșarea și desfășurarea procesului migraționist. Teoriile clasice de tipul celor gravitaționale sau modelul „push-pull” au fost de cele mai multe ori combătute, fiind considerate a fi mai degrabă „scheme descriptive sau clasificatorii”⁴, ele fiind adaptate unor situații concrete, însă tendința actuală este aceea de a analiza migrația fie prin prisma unor teorii care explică apariția fenomenului (precum teoria economiei neoclasice, teoria duală a pieței muncii, noua economie a migrației, teoria dependenței), fie prin prisma celor ce urmăresc desfășurarea acestuia (ca, de exemplu, teoria rețelelor sau teoria instituțională). Teoriile enumerate oferă explicații multiple asupra fenomenului pentru că abordările fiecareia fac trimitere la nivele diferite de referință: macro sau nivel societal, mezo sau nivel comunitar și micro la nivel de individ/familie. Așadar, ele au capacitatea de a nu se exclude, ci de cele mai multe ori se completează reciproc.

Din punct de vedere demografic, cele mai importante și de impact efecte ale migrației ce caracterizează țara noastră sunt reprezentate de: îmbătrânirea demografică, schimbări în evoluția nupțialității și a fertilității, schimbări în structura pe vârste și sexe a populației etc. Trebuie să avem în vedere însă că migrația externă pentru muncă are caracter temporar, durata acesteia variind de la câteva săptămâni/luni

până la câțiva ani și de cele mai multe ori nu presupune schimbarea definitivă a reședinței.

Persoanele implicate în fenomenul de circulație internațională se pot împărți, în momentul de față, în trei mari categorii de forță de muncă:

a) forță de muncă de înaltă calificare, cu competențe validate în domenii de vârf ale științei și tehnologiei, ca și în unele servicii, precum cele de învățământ și sănătate;

b) forță de muncă cu un nivel mediu de calificare sau specializare, ce acoperă o gamă largă de activități și profesii: constructorii, personalul para-medical (asistente medicale), pentru care cererea angajatorilor din diferite țări (Italia, SUA, Canada, Elveția) este în creștere, personal hotelier și cel din alimentație publică;

c) forță de muncă necalificată, încadrată în activități din agricultură (în perioade de recoltare), în salubritate, construcții, în țări precum Spania, Portugalia, Grecia.

Din punct de vedere economic, migrația are multiple efecte pozitive și are ca scop creșterea veniturilor populației, asigurarea unui loc de muncă, creșterea nivelului de trai, scăderea ratei șomajului în anumite sectoare de activitate, acoperirea deficitului de forță de muncă din anumite sectoare economice, la un moment dat. Pe de altă parte, se pot evidenția și o serie de efecte negative:

a) „*Exodul creierelor*”, fenomen cunoscut în literatura de

specialitate ca *brain drain*. Simona Stănică, citând diverse surse, detaliază semnificația conceptului de „brain drain”, acesta exprimând, în cele mai multe cazuri, migrația forței de muncă educate și calificate dinspre țările sărace spre cele bogate, urmărind o recunoaștere profesională și o remunerare a muncii superioare țării natale, condiții îndeplinite în țările dezvoltate”⁵;

b) „Efectul negativ al migrării forței de muncă înalt calificată pentru țara de origine crește mai ales în cazul în care emigrează cei cu profesii de care economia nu se poate dispensa, afectând dezvoltarea întregii societăți nu doar financiar, atât pe termen scurt și mediu, cât și pe termen lung”⁶;

c) Pierderea de forță de muncă calificată are o dublă semnificație: pe de o parte au migrat persoane pregătite profesional ceea ce a creat un deficit de astfel de forță de muncă în sectoarele economice în care profesau, iar pe de altă parte pregătirea profesională a indivizilor a însemnat un cost pentru țara noastră, iar valorificarea ei se va face în contul altei țări;

d) Sunt numeroase cazurile în care recunoașterea anumitor studii și calificări nu este realizată de toate țările, astfel că migranții renunță adesea la acestea acceptând munci inferioare calificării lor profesionale în favoarea unor venituri atractive.

În ultimele decenii, după 1989 dar și ulterior aderării la Uniunea Europeană, România s-a confruntat cu o diversitate de forme ale

circulației internaționale, studiate de numeroși cercetători, sub diferite aspecte: migrația circulatorie ca strategie de viață⁷, rețelele migranților români și importanța genului în structurarea lor⁸, precum și în accesul la piața muncii înalt calificate⁹, mobilitatea copiilor migranților români¹⁰, emergența transnaționalismului, ca disponibilitate a migranților de a întreține simultan apartenența la viață socio-economică și politică a societăților de origine și de destinație¹¹, transferurile financiare ale migranților români și importanța lor în reducerea deficitului balanței de plăți a României¹².

Nu trebuie să uităm însă de rolul și locul reconversiei profesionale în realizarea creșterii economice precum și de corelațiile dintre reconversie, învățare permanentă și motivare. Adesea, această etapă este considerată mai puțin problematică, de vreme ce migranții care aleg să se reîntoarcă în țară nu întâmpină dificultăți legate de cunoașterea limbii, de accesul la servicii publice ori de integrare socială, profesională sau economică. Însă studiile empirice arată că procesul de reintegrare în țara de origine nu este unul ușor și lipsit de piedici¹³. În realitate, migranții nu sunt întotdeauna suficient de informați cu privire la transformările sociale, economice, politice pe care poate să le cunoască țara natală, chiar și în contextul comunicării intense cu alți membrii ai familiei sau ai comunității de origine. Pe de altă parte, nu doar situația țării natale se schimbă ci și

migrantul reîntors în țară după câțiva ani de ședere într-o altă țară nu mai este identic cu persoana care a părăsit țara la un moment dat, așteptările sale, precum și cele ale societății față de el, pot fi complet diferite. Studiul Agenției pentru Strategii Guvernamentale, *Comunitatea românească în Italia: condiții sociale, valori, așteptări*¹⁴, realizat de MetroMedia Transilvania în 2007, arăta că unul din trei români aflați în Italia intenționau, la acea dată, să se întoarcă definitiv în țară în următorii doi ani.

Reintegrarea în țara de origine a fost analizată de cercetători în relație cu factori precum: natura experienței trăite în țara de destinație, durata migrației, în raport cu obiectivele personale și cu diferențele salariale dintre țările de origine și de destinație¹⁵, contextul reintegrării în țara de origine. Însă, așa cum este de așteptat, succesul reintegrării în țară de origine este cu atât mai mare cu cât migrantul are șansa participării la viața economică și socială a țării de destinație¹⁶ și cu cât acesta continuă să se simtă util sau să își întrețină familia. În acest context teoretic putem include și teoria pieței duale sau a pieții segmentate a forței de muncă¹⁷ care sugerează că economiile dezvoltate sunt dualiste: ele au o piață primară a forței de muncă înalt asigurată, bine remunerată și o piață secundară cu muncă inferior salarizată. Ceea ce se întâmplă în momentul de față în țări precum Italia, Spania, Grecia etc. Teoria pieții segmentate a muncii susține că

imigranții sunt recrutați pentru a umple aceste ocupații care sunt totuși necesare pentru ca economia națională să funcționeze dar care sunt evitate de nativi din cauza condițiilor precare de muncă asociate pieții secundare a muncii.

Se poate întâmpla ca, uneori câte un sector întreg să fie ocupat preponderent de imigranți, cum este cazul unor ramuri ale construcțiilor, asistență bătrânilor, menaj, ori sectoare agricole sezoniere, slab remunerate etc., ceea ce reclamă politici speciale și reglementări specifice. Câștigurile economice de pe urma acestui sector ocupat de forță de muncă imigrată, lucrând în condiții nesigure, expuse unor riscuri profesionale sunt incontestabile.

În *Le sens pratique*, Bourdieu definește conceptul de habitus ca simț practic ce stă la baza funcționării instituționale, furnizând baza convențională ca o autoritate morală care dictează rolurile, poziția socială, proprietatea, status-urile și limitele claselor sociale. Acel ansamblu de valori și cunoștințe selectate de clasa dominantă în raport cu propriile interese se manifestă prin scheme de percepție, de apreciere și acțiune aproape identice la toți membrii unei clase sociale.

Obiectivul general al lucrării de față a fost studierea fenomenului de reconversie și reorientare profesională, în rândul subiecților vârsta adultă, în contextul economico-social al circulației internaționale.

Vizăm identificarea factorilor determinanți ai migrației, cu accent pe factorii de natură economică și cei de dezvoltare profesională; identificarea situațiilor ce determină reconversia și reorientarea profesională, dar și determinarea factorilor motivaționali în procesul de reconversie profesională a emigranților, în țara de destinație dar și în țara natală în contextul remigrației

Cercetarea calitativă a avut la bază o serie de 30 de interviuri

comprehensive, semi-structurate, aplicate în rândul persoanelor de vârstă adultă, de peste 40 de ani, o distribuție egală de gen, cu cel puțin o experiență de tip migratoriu în scop lucrativ, de peste 1 an, în țări de emigrare: Italia, Spania, Franța, Germania.

Parcursul și mobilitatea ocupațională a categoriei de subiecți cuprinși în studiul de față trece prin cel puțin patru tranziții/etape ocupaționale:

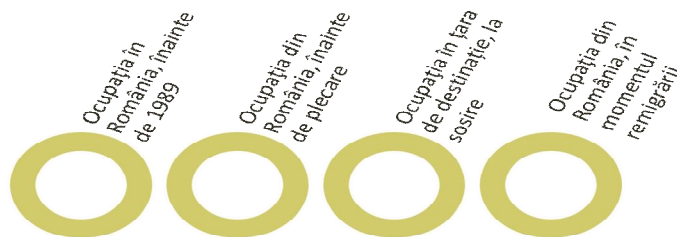

Fig. 1 Tranziția ocupațională în rândul migranților

Ce spun subiecții? Așa cum era de așteptat și s-a constatat de nenumărate ori, în studiile sociologice, principalul motiv ce determină migrația internațională, cu scopul ocupării unui loc de muncă este posibilitatea de a-și îmbunătăți statutul socio-economic familial, cel educațional al copiilor și mai apoi cel ocupațional: „unul din motive ar fi lipsa de locuri de muncă în România și salariile mici că, având în vedere că sunt așa cum sunt și locuri de muncă din ce în ce mai puține, lumea încearcă să plece să și

caute un loc de muncă mai bine plătit, un trai de viață să și-l facă aici când se întoarce mai bun, și mulți, cazul meu am plecat să... probabil or fi mai mulți ca mine așa că faptul că a început fata facultatea și ne gândeam sub ce formă o întreținem, și noi să ne mergă situația aici acasă și ei să-i fie nu pot să zic bine... mai bine, și plus taxe la facultate și toate alea... nu pot să zic că a fost bine pentru toți, dar era mult mai rău dacă nu plecăm.” (m, 54 ani).

În etapa de acomodare și a găsirii/ocupării unui loc de muncă, subiecții au declarat că au fost dispuși să accepte slujbe cu statut socio-economic mai scăzut, considerând acest lucru ca fiind normal, în speranța că în viitor, odată cu experiența să poată accede la slujbe cu oportunități și avantaje mai ridicate: „am găsit ceva de vopsit garduri, plecasem de la electrician și vopseam garduri, garduri din fier striat... Nu m-o deranjat, acolo ajungi să faci o muncă chiar dacă-i mai umiltoare, dar nu mă consideram umilit că fac altceva” (m, 57 ani); „noi venind dintr-o situație financiară proastă pot să spun, ajungând acolo nu ai altă posibilitate decât să accepți ce găsești și toți trec prin asta.” (m, 49 ani)

De asemenea, subiecții se confruntă cu două câmpuri diverse, dar și cu diferite forme de capital uman și social, „vechi” – țara de origine – și „nou” – țara de destinație. Conceput de „habitus” se regăsește aici prin inocularea structurilor sociale obiective în experiența subiectivă a agenților. Habitusul se dezvoltă prin procese de socializare și determină o serie de dispoziții care modelează indivizii dintr-o societate. Astfel emigranții conștientizează în locul pe care îl ocupă în ierarhiile de gen, etnie, rasă, statut economic etc. și văd aceste ierarhii ca fiind naturale tocmai pentru că sunt învățate în procesul de socializare primară.

Indiferent de aspirațiile și formele de capital cu care au venit,

într-o primă fază și mai ales în rândul imigranților necalificați, inițiativa este redusă, ei se conformează cerințelor existente în țara de destinație. O piață a locurilor de muncă secundară cu meserii evitate de populația nativă, prost plătită și cu prestigiu social redus. Puțini însă dintre cei cu studii superioare, calificări înalte, acele persoane ce constituie fenomenul de „brain drain” se conformează acestui principiu.

Majoritatea celor cu o experiență migratorie amplă, sau cei ce au un statut economic, ocupațional ridicat și în țara de origine, sunt caracterizați printr-un trend ascendent de sporire a capitalului profesional, ocupațional și social. Chiar dacă s-au putut identifica o serie de diferențe între expectanțele persoanelor calificate și a celor necalificate, cu toții consideră că, din punct de vedere profesional, experiența migratorie le aduce o serie de beneficii, precum asimilarea unor noi forme de capital: social (experienței de acomodare), cultural, economic, educațional (limbă străină, cursuri de scurtă durată), profesional (abilități profesionale noi etc.). „Ce mai, am făcut în Italia iar un curs pentru badante, ca așa se face acolo când te duci: îți pune câteva întrebări și te învață cum să îngrijești o bătrână, cum să-i dai medicamente, cum să-i iei otensiune, cum să-i faci o injecție pentru diabet, să-i iei glicemia” (f, 58 ani).

Respondekii vizați în cercetarea de față pot fi încadrați într-o serie de categorii, precum cele din Figura 2.

Astfel, cei ce au un statut ocupațional și economic stabil în țara natală (medici, ingineri, IT-ști) urmează un traseu profesional linear sau ascendent, aceștia fiind mereu în căutare de noi oportunități, de învățare continuă, de acces la tehnologie. Iar respondenții cu studii medii sau fără studii, cu calificări medii sau necalificați, aflați într-o

situație economică precară și instabili profesional în țara de origine, tind să urmeze un traseu profesional preponderent descendent în țara gazdă. Doar o mică parte au un traseu linear, adică exercită aceeași meserie, sau ascendent, trecând de la o clasă profesională inferioară la una superioară.

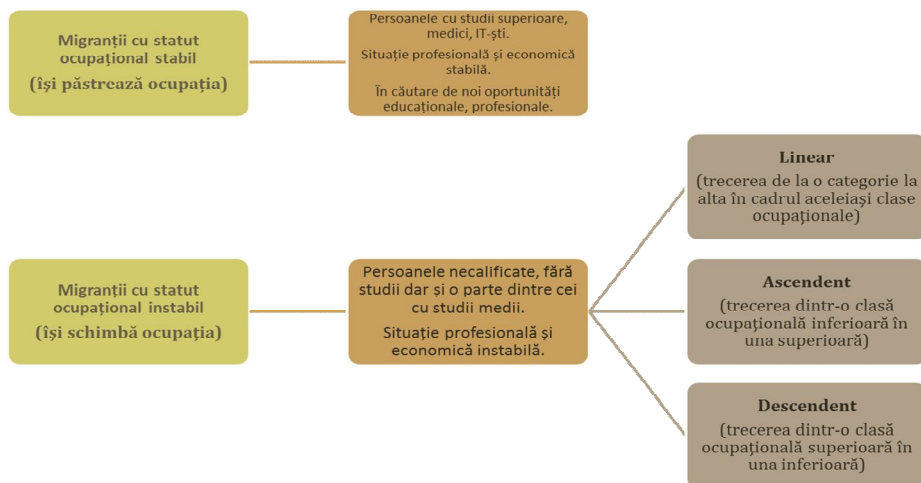

Fig. 2 Categoriile migranți în funcție de statutul ocupațional și evoluția lor pe piața muncii

Sectoarele de activitate și locurile de muncă pe care le ocupă emigranții români, sunt (conform respondenților): muncitor necalificat în agricultură, muncitor necalificat în construcții, prestare servicii de curățenie, îngrijitor copii și bătrâni, muncitor calificat în industrie, barman, pizzer, proprietari de mici magazine: „cei mai mulți din câți sunt acolo, 80% lucrează în construcții pentru că nu văd și nici nu ai acces mai prea mult în în uzine, să zic așa, în comerț. După

2007, a început să mai între lumea printre italieni în sensul să ajungă într-o uzină, da asta trebuia să fie un strungar sau un meseriaș foarte bun” (m, 58 ani). „Cel mai mult românii plecați în afara țării lucrează în construcții; femeile lucrează ca badante, sunt care lucrează la posturi și mai bune, pe la spitale, pe la baruri, depinde fiecare cum găsește și caută un loc plătit mult mai bine” (f, 56 ani).

Concluzii

Majoritatea persoanelor interviuate intenționează să se restabilească în România în perioada următoare. Acestea conștientizează însă că procesul de reintegrare în țara de origine nu este unul ușor și lipsit de piedici. Migranții nu sunt întotdeauna suficient de informați cu privire la transformările sociale, economice, politice pe care poate să le cunoască țara natală, chiar și în contextul comunicării intense cu alți membri ai familiei sau ai comunității de origine. Pe de altă parte, nu doar situația țării de origine se schimbă ci și migrantul reîntors în țară după câțiva ani de ședere într-o altă comunitate nu mai este identic cu persoana care a părăsit țara cu câțiva ani în urmă, așteptările sale sunt adeseori complet diferite.

Pentru cei mai mulți, experiența de migrație este asociată cu pierderi de status ocupațional, deprofesionalizare, în comparație cu situația avută în România. Majoritatea migranților acceptând meserii neconforme cu statutul lor educațional sau ocupațional. Doar o parte dintre respondenți au fost dispuși să investească resurse financiare în cursuri de reconversie profesională, de limbă, sau chiar continuarea studiilor.

Migranți care reușesc să-și găsească slujbe valorizate social

sunt cei cu calificare înaltă, cu competențe validate în domenii de vârf ale științei și tehnologiei, ca și în unele servicii, precum cele de învățământ și sănătate. Însă pe măsură ce migranții prind experiență, educația redevine un factor important în determinarea șanselor de mobilitate profesională ascendentă. Cunoașterea unei limbi străine, sau a limbii din țara gazdă, educația și statutul ocupațional, reprezintă factori determinanți ai creșterii șanselor de ocuparea a unei meserii valorizate social în țări precum Marea Britanie și Germania.

Per ansamblu, comparând ocupația din România cu ocupația din țara de destinație, factorii cu efecte semnificative asupra șanselor de a ocupa o categorie profesională ascendentă: calificarea, vârsta, genul, regiunea de rezidență, durata șederii, numărul de slujbe din țara de destinație, cunoașterea limbii. Respondenții consideră că reintegrarea în țara natală depinde de șansa de a participa la viața economică și socială, menținerea sentimentului de utilitate și posibilitatea de a-și întreține familia. La cei cu înaltă calificare se adaugă și posibilitatea de a se perfecționa și accesul la tehnologie.

Note

- ¹ Această lucrare a fost sprijinită financiar în cadrul proiectului POSDRU/187/1.5/S/155397 cu titlul „Prin burse doctorale spre o nouă generație de cercetători de elită”, cofinanțat din Fondul Social European prin intermediul Programului Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.
- ² Vasile Miftode, *Elemente de sociologie rurală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, p. 154.
- ³ IOM Romania, *National Migration and Development Policy in Romania*, IOM Bucharest, January 2004.
- ⁴ Dumitru Sandu, *Fluxurile de migrație în România*, Editura Academiei, București, 1984, pp. 12-13.
- ⁵ Simona Stănică, „Abordări, modele, teorii privind fenomenul brain drain”, *Revista de Cercetare și Intervenție Socială*, No. 19/2007, p. 61.
- ⁶ Gheorghe Zaman, Valentina Vasile, *Migrația forței de muncă și dezvoltarea durabilă a României: abordări teoretico-metodologice, sistem de indicatori și modele de analiză*, Editura Expert, București, 2005, p. 46.
- ⁷ Dumitru Sandu, „Migrația circulatorie ca strategie de viață”, *Sociologie Românească*, nr. 2, Editura Polirom, Iași, 2000 pp. 5-29.
- ⁸ Informații preluate din Swanie Potot, „La place des femmes dans les réseaux migrants roumains”, *Revue européenne des migrations internationales*, vol. 21, no. 1, 2005, pp. 243-257 și Ionela Vlase, „Morphologie des rapports sociaux des migrantes. Un ménage roumain à Genzano (province de Rome)”, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 23, nr. 1, 2007, pp. 163-179.
- ⁹ Mihaela Nedelcu, „Stratégies de migration et d'accès au marché de travail des professionnelles roumaines à Toronto: rapports de genre et nouvelles dynamiques migratoires”, *Revue européenne des migrations internationales*, vol. 21, no. 1, 2005, pp. 77-106.
- ¹⁰ Dana Diminescu, „Vizibili, dar puțin numeroși”, *22-GDS*, nr.734/2004
- ¹¹ Informații preluate din: Remus Gabriel Anghel, „Changing Statuses: Freedom of Movement, Locality and Transnationality of Irregular Romanian Migrants in Milan”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 34, no. 5, 2008, pp. 787-802; Pietro Cingolani, Flavia Piperno, „Migrații, legături de tranziție și evoluție în contextele locale. Cazul Marginea și Focșani”, *Între România și Italia. Traiectorii migratoare*, Vintilă Mihăilescu (coord.), vol. 4, 2006, pp. 54-75; Dumitru Sandu, „Emerging transnational migration from Romanian villages”, *Current Sociology*, vol. 53, no. 4, 2005, pp. 555-582.
- ¹² Daniel Daianu, Liviu Voinea, Mugar Tolici, *Balance of Payments Financing in Romania—The Role of Remittances*, Centrul român de politici economice, București, 2001, disponibil online la <http://pdc.ceu.hu/archive/00002165/> (accesat pe 20 noiembrie 2015).

- ¹³ Richard Black, Khalid Koser, Karen Munk, Gaby Atfield, Lisa D'Onofrio, Richmond Tiemoko, *Understanding voluntary return*, online report of Sussex Centre for Migration Research, Home Office Online Report 50/04, 2004, disponibil online la <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20110220105210/rds.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs04/rdsolr5004.pdf> (accesat pe 20 noiembrie 2015).
- ¹⁴ Comunitatea românească în Italia: condiții sociale, valori, așteptări - Studiu sociologic -, MetroMedia Transilvania, Agenția pentru Strategii Guvernamentale, 2007, disponibil online la <http://www.mmt.ro/cr.pdf> (accesat pe 20 noiembrie 2015).
- ¹⁵ Christian Dustmann, "Return migration, wage differentials and the optimal migration duration", *European Economic Review*, vol. 47, 2003, pp. 353–369, disponibil online la <http://www.ucl.ac.uk/~uctpb21/Cpapers/returnmigrationwage.pdf> (accesat pe 20 noiembrie 2015).
- ¹⁶ Tine Davids, Marieke van Houte, "Remigration, development and mixed embeddedness: An agenda for qualitative research?", *International Journal on Multicultural Societies(IJMS)* - "The Conditions of Modern Return Migrants", Vol. 10, nr. 2, 2008, pp. 169–190, disponibil online la https://www.academia.edu/1356490/Remigration_Development_and_Mixed_Embeddedness_An_Agenda_for_Qualitative_Research (accesat pe 20 noiembrie 2015).
- ¹⁷ Michael J. Piore, *Birds of Passage: Migrant Labour in Industrial Societies*, Cambridge University Press, New York, 1979.

Bibliografie

- ANAGHEL, Remus Gabriel, „Changing Statuses: Freedom of Movement, Locality and Transnationality of Irregular Romanian Migrants in Milan”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 34, no. 5, 2008.
- BLACK, Richard; KOSER, Khalid; MUNK, Karen; ATFIELD, Gaby; D'ONOFRIO, Lisa; TIEMOKO, Richmond, *Understanding voluntary return, online report of Sussex Centre for Migration Research*, Home Office Online Report 50/04, 2004.
- CINGOLANI, Pietro; PIPERNO, Flavia, „Migrații, legături de tranziție și evoluție în contextele locale. Cazul Marginea și Focșani”, *Între România și Italia. Traietorii migratoare*, Vintilă Mihăilescu (coord.), vol. 4, 2006.
- DĂIANU, Daniel; VOINEA, Liviu; TOLICI, Mugur, *Balance of Payments Financing in Romania—The Role of Remittances*, Centrul român de politici economice, București, 2001.
- DAVIDS, Tine; VAN HOUTE, Marieke, „Remigration, development and mixed embeddedness: An agenda for qualitative research?”, *International Journal on Multicultural Societies(IJMS)* - "The Conditions of

- Modern ReturnMigrants”, Vol. 10, No. 2, 2008, pp. 169–190.
- DIMINESCU, Dana, „Vizibili, dar puțin numeroși”, 22-GDS, nr. 734/2004.
- DUSTMANN, Christian, „Return migration, wage differentials and the optimal migration duration”, *European Economic Review*, vol. 47, 2003, pp. 353–369.
- IOM ROMANIA, *National Migration and Development Policy in Romania*, IOM Bucharest, January 2004.
- MIFTODE, Vasile, *Elemente de sociologie rurală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984.
- NEDELCU, Mihaela, „Stratégies de migration et d'accès au marché de travail des professionnelles roumaines à Toronto: rapports de genre et nouvelles dynamiques migratoires”, *Revue européenne des migrations internationales*, vol. 21, no. 1, 2005.
- PIORE, Michael J., *Birds of Passage: Migrant Labour in Industrial Societies*, Cambridge University Press, New York, 1979.
- POTOT, Swanie, „La place des femmes dans les réseaux migrants roumains”, *Revue européenne des migrations internationales*, vol. 21, no. 1, 2005.
- SANDU, Dumitru, *Fluxurile de migrație în România*, Editura Academiei, București, 1984.
- SANDU, Dumitru, „Migrația circulatorie ca strategie de viață”, în *Sociologie Românească*, nr. 2, Editura Polirom, Iași, 2000.
- SANDU, Dumitru, „Emerging transnational migration from Romanian villages”, *Current Sociology*, vol. 53, no. 4, 2005, pp. 555–582.
- STĂNICĂ, Simona, „Abordări, modele, teorii privind fenomenul brain drain”, *Revista de Cercetare și Intervenție Socială*, No. 19/2007.
- STUDIUL SOCIOLOGIC MetroMedia Transilvania, Agenția pentru Strategii Guvernamentale, *Comunitatea românească în Italia: condiții sociale, valori, așteptări*, 2007.
- VLASE, Ionela, „Morphologie des rapports sociaux des migrantes. Un ménage roumain à Genzano (province de Rome)”, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 23, no. 1, 2007.
- ZAMAN, Gheorghe; Vasile, Valentina, *Migrația forței de muncă și dezvoltarea durabilă a României: abordări teoretico-metodologice, sistem de indicatori și modele de analiză*, Editura Expert, București, 2005.